

Dynastins kvinnor

Företagarfamiljen Ekman
under tidigt 1900-tal

Therese Nordlund Edvinsson

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Innehåll

Inledning	7
Att driva företag i Göteborg	10
Genusordningen i familjeföretaget	13
Forskningsläge	17
Metodologiska reflektioner	19
Källmaterial och källkritik	19
Brev	20
Dagböcker	21
Att tolka materialet	25
Disposition	26
1. Hem och företagande	29
Familjen Ekman och Richert – en kortfattad bakgrund	30
Hushållets hierarkier	34
Att organisera familjelivet	35
Hushållsarbete och omsorgsuppgifter	44
Familjens ekonomi och livsstil	48
Familjens hälsa	52
Intellektuell stimulans	58
Företagets hierarkier	62
Huvudkontoret – en mansdominerad organisation	63
Hustrun och familjeföretaget	67
Kvinnorna och Orrefors glasbruk	69
Änkans roll i familjeföretaget	75
Sammanfattning	82
2. Söner i familjeföretaget	85
Näringslivets män – en maskulin historia	85
Att fostras i familjeföretagets tjänst	87
Fadern som förebild	98

Vuxna män – karriär i näringslivet	102
Sammanfattning	115
3. Döttrar i familjeföretaget	117
Näringslivets kvinnor	117
Döttrarna Ekman	118
Modern som förebild	125
Döttrarnas utbildning och förkovran	130
Att fostras till ett liv utanför företaget	138
Sammanfattning	144
4. Äktenskap i företagarfamiljen	147
På dansgolvet – balens betydelse	148
Balen som äktenskapsmarknad	153
Från Göteborg till Stockholm – representation och nätverk	157
Äktenskap och företagande	161
Vägen till äktenskap	162
Att skriva kärleksbrev	165
Makt och känslor	170
Att bli uppvaktad	176
Giftermål, familjeföretagande och politik	179
Döttrar och svärsöner i familjeföretaget	182
Sammanfattning	186
5. Sammanfattande diskussion	189
Efterord	195
Noter	197
Källor och litteratur	245

Inledning

Familjeföretag har en viktig betydelse globalt sett. De stora företagsgrupperna kontrolleras alltså av familjer.¹ I Sverige har ett flertal företagsdynastier dominerat näringslivet sedan 1800-talet.² Dynastier har framför allt förknippats med män, eftersom det främst är män som har ärvt, ägt och förvaltat de stora familjeföretagen i flera generationer.³ Vad studier ofta har förbisett är att familjeföretagande inte enbart handlar om de som äger och driver verksamheten. Det handlar också om familjerna som ett sammanhållande kitt, där kvinnor och barn ingår.⁴ Ekonomihistorikern Andrew Popp menar att företagshistorisk forskning i allmänhet har isolerat familjelivet från företagandet,⁵ men för den enskilde företagaren var det av stor vikt att bygga ett stabilt familjeliv. Det var en statusmarkör att vara en gift man, inte minst då det ansågs skapa tillit bland affärspartners.⁶

Som David Landes har påpekat bygger familjeföretagande på blodsband. Det förutsätter äktenskap och nya familjemedlemmar. Vidare konstaterar Landes att: "Kärnan består av ett paternalistiskt styre: en faders, sedermera farfaderns auktoritet som vilar på ålder, kärlek, allmänt godtagna maktstrukturer, erfarenhet, det juridiska ägandet och kontrollen över familjens tillgångar."⁷ Vad Landes poängterar är att familjeföretagande handlar om ekonomisk makt i flera generationsled. Familjeföretagande bär på flera dimensioner, men en viktig aspekt är att familjemedlemmarna bör driva verksamheten åt samma håll, prioritera samarbete eller, för att citera Landes, de måste "älska varandra".⁸ Vad Landes däremot inte uppmärksammar i sin omfattande bok *Dynastier* (2008) är kvinnornas roll i familjeföretagen. I ett stycke nämner han vikten av att välja rätt partner, men någon problematisering av mäns och kvinnors olika ställning i familjehierarkin görs inte.

Denna studie syftar till att visa hur familjeliv, äktenskap och före-

tagande vävdes samman i en tid då kvinnor och minderåriga barn formellt sett exkluderades från beslutsprocesser och ledningsuppdrag. Genom att undersöka en företagsdynasti, i detta fall Göteborgsfamiljen Ekman, utifrån kvinnornas och barnens horisont, kan man se hur företagarfamiljen organiserade sitt familjeliv i en tid präglad av patriarkalt tankemönster.

Studien vill bidra till att nyansera mäns och kvinnors olika ställning i en företagarfamilj utifrån ett genusperspektiv. Det är av relevans för att förstå kvinnors underordnade roller i svenskt näringsliv och kan utifrån en mer generell kontext förklara svårigheten för kvinnor att bli ledare i näringslivet. Familjen tillhörde de ledande järnexportörerna i Norden och år 1914 var Ekman vid sidan av Wallenberg, Wijk och Dickson en av de förmögaste i Sverige.⁹ Sedan 1700-talet hade släkten ägnat sig åt handel med Peter Ekman (1740–1807) i spetsen,¹⁰ och under 1800-talet arbetade familjen Ekman upp sig till en ledande ställning i näringslivet. De ägde och kontrollerade bruk i olika delar av Sverige och verksamheten knöts huvudsakligen till de två företagen D. Carnegie & Co. och Ekman & Co.¹¹

Tidsperioden i fokus för denna undersökning sträcker sig från 1880 till 1930, det vill säga under den tid då industrisamhället i Sverige genomgick en rad förändringar, socialt, ekonomiskt och politiskt. Under perioden karakteriserades industrisektorn av en kraftig produktionsstillväxt och sysselsättningen ökade. Sveriges befolkning växte samtidigt från 4 till 6 miljoner invånare.¹² Det var också en tid då ett antal företagarfamiljer i Sverige utmärkte sig genom entreprenöriella initiativ. Man samlade inte enbart pengar på hög, utan investerade och planerade inför framtiden. Bland annat bidrog det till att svenska företag tidigt internationaliserades och växte till storföretag. De verksamheter som inte var tillräckligt konkurrenskraftiga och saknade förmåga att förnya sig genom innovationer och ny teknik drabbades i slutet av 1800-talet av den så kallade bruksdöden.¹³ Samtidigt innebar industrialiseringen i kombination med samhällets omvandling en gradvis förändring av genusordningen.¹⁴ Det kom att påverka familjelivets organisering liksom kvinnors förutsättningar och villkor.

Boken utgör en fallstudie över familjen Johan (1854–1919) och Hedda Ekman (1860–1929) samt barnen Hedvig (1882–1967), Carl (1883–1957), Albert (1885–1961), Agnes (1888–1984), Sigrid (1895–1948)

och Birgit (1903–1997). Till familjen hörde genom äktenskap svärsönerna greve Claes Piper (1878–1939), justitierådet Johannes Hellner (1866–1947), juristen Henning Beyer (1884–1948) samt generalmajoren Folke Ramström (1897–1971). Albert förblev ogift och titulerade sig agronom, medan Carl som titulerade sig konsul gifte sig med tennismästarinnan Eina (1891–1961) (f. Pripp). Till familjen hörde ett antal barnbarn varav flera fick framgångsrika karriärer.¹⁵

Avsikten är inte att skriva familjens biografi eller att göra en kronologisk översikt av familjens företagsverksamhet, utan detta är ett bidrag till ekonomisk-historisk forskning om familjedynastier, där diskussionen om mäns och kvinnors olika förutsättningar i familjehierarkin hittills har tagit alltför liten plats. Forskarna Beatrice Craig, Robert Beachy och Alastair Owens menar att många företagshistoriker tenderar att ignorera kvinnors betydelse i näringslivet,¹⁶ inte minst då kvinnors ekonomiska aktiviteter tog sig andra uttryck och former än mäns på grund av ekonomiska, juridiska, sociala och politiska restriktioner. Kvinnor saknade exempelvis ofta tillträde till styrelserummet och utövade inflytande på andra sätt. De informella kanalerna och nätverken bör inte underskattas, utan de bidrog till att knyta och bevara kontakter som var av värde för familjeföretaget. Vad beträffar representativitet tillhörde Ekman en av de ledande dynastierna i svenskt näringsliv, men det betyder inte att de är representativa för övriga företagarfamiljer. I de fall där det är nödvändigt, dras paralleller till tidigare forskning och andra samtida företagarfamiljer. Studien bygger på arkiverat material i form av korrespondens- och dagboksanteckningar. Det är främst genom brev och dagboksnoteringar som vi kan studera kvinnors och barns erfarenheter och upplevelser i företagarfamiljer. Källorna innehåller information om deras dagliga liv, upplevelser och möten med andra människor.

Ytterligare ett motiv till att undersöka familjen Ekman är att de kvinnliga familjemedlemmarna dokumenterade sin vardag utförligt över tid och det omfattande källmaterialet om familjens vardagsliv är till stor del outnyttjat. Tidigare forskning har främst fokuserat på familjen Ekmans tidiga företagsverksamhet. Det finns dock pågående forskning av doktoranden Stina Malmén vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet som bland annat belyser företagaruustruns handlingsutrymme.¹⁷

Denna studie problematiserar på ett analytiskt plan maktordningen inom en företagarfamilj, samt dess konsekvenser för fostran av söner och döttrar. Kate Mulholland har i en studie över förmögna entreprenöriella familjer visat att det finns en uppfattning inom företagsforskningen att det var män som byggde ekonomiskt välstånd, medan kvinnor var konsumenter.¹⁸ Överlag har sysslor som kvinnor utfört traditionellt betraktats som triviala. Andra forskare hävdar att även om kvinnor hade en svagare ställning i familjehierarkin, bidrog de till familjeföretagets dynamik.¹⁹ Deras uppgift var ofta att upprätthålla sammanhållningen inom familjen genom att fungera som rådgivare och bollplank. Det finns alltså en poäng i att nyansera vad kvinnor bidragit med i familjeföretagens slutna rum. Kvinnors betydelse inom familjeföretaget kunde dessutom förändras på grund av yttre omständigheter, om företaget drabbades av en kris eller om hustrun blev änka. Änkeståndet innebar utökad inflytande och beslutsfattande rörande både ekonomiska frågor och verksamhetens fortskridande.²⁰

Familjeföretag präglades av ett växelspel mellan företagets kultur och familjens traditioner. Det innebär att kvinnor och minderåriga barn bör ses som viktiga aktörer, även om de befann sig utanför styrelserummet. När barn i företagarhem diskuteras, sker det utifrån deras roll som vuxna efterträdare i samband med generationsskiften. Men barn involverades i företagandet långt tidigare än så, åtminstone i dynastierna där de väntades bistå fadern. Att lära känna kärnan i familjeverksamheten från tidig ålder var ett sätt att skapa förtrogenhet med familjens värderingar.²¹

Att driva företag i Göteborg

Under 1860-talet drevs omkring 800 privata företag i Göteborg.²² Staden blev tidigt ett maktcentrum, dit entreprenörer sökte sig för att nå framgång genom kapital och nätverk.²³ Utmärkande för det tidiga företagandet i staden var de brittiska handelsmännens dominans, där familjer som Carnegie, Barclay och Dickson grundade handelshus. Dessa ersattes så småningom av göteborgska familjer som Bratt, Ekman, Kjellberg, Renström, Röhss, Waern och Wijk. Deras framgång gällde inte enbart företagande, utan även politik på lokal- och riksnivå. Handelshuset spelade en central roll för den ekonomiska

utvecklingen i Göteborg.²⁴ Som ekonomhistorikern Jan Kuuse har påpekat var handelshus en form av tjänsteföretag.²⁵ Utmärkande för handelshusen var att de ägnade sig åt export och import av varor med fokus på internationell handel. De flesta handelshus var mångsysslare, men kom att ändra inriktning under 1800-talet. De flesta blev enligt Kuuse ”renodlade exporthus för svenska basprodukter”.²⁶ Under 1800-talet handlade de flesta handelshus i Göteborg med järn och trävaror och de fungerade samtidigt som ”försäljare och kreditgivare”.²⁷ Handelshusen var alltså kombinerade handels- och finanshus.²⁸ Genom handelshuset Ekman & Co. som grundades 1802 utövades kontroll över såväl skogsindustrier som bruksegendomar i Sverige.²⁹

År 1900 hade Göteborg cirka 130 000 invånare, vilket innebar att invånarantalet hade tiodubblats under en hundraårsperiod. Befolkningstillväxten berodde till stor del på industrialiseringen och inflyttningen från landsbygden. Precis som andra städer i Sverige var Göteborg en segregerad stad. Arbetare bodde i en del av staden, medan stadens förmögna elit bodde i en annan.³⁰ Skillnaderna mellan fattiga och rika var stora, vilket speglades i människors levnadsförhållanden. Göteborgs arbetarbefolkning ökade framför allt i förstäderna. En ny byggnadsstadga hade i slutet av 1800-talet resulterat i kåkstäder. Hedda Ekmans far Josef Gabriel Richert (1828–1895) konstaterade år 1885 att det oreglerade byggandet resulterade i

planlösa byggnadsgrupper för arbetarna i avsaknad av alla samhällsförmåner och vanliga bekvämligheter, såsom gator och vattenavlopp, lefva i smuts och osundhet, skilde från mer bemedlade och lyckligt lottade medmänniskor, och deras barn under dåliga föredömen upp-
växa till förstärkning av de farliga samhällsklasserna.³¹

Johan Ekman blev 1891 delägare i Ekman & Co., då hans fars farbror Johan Jacob ”Janne” Ekman (1815–1908) saknade arvingar men ändå ville att företaget skulle förbli i familjens ägo.³² Under Janne Ekmans tid mångdubblades verksamheten med järnexporten i fokus. Enligt Jan Kuuse kännetecknades åren kring 1870-talet av en glansperiod för handelshuset.³³

Johan Ekman genomförde sin utbildning vid Bergsskolan i Stockholm och praktiserade vid Vikmanshyttans järnbruk.³⁴ I perioder var

Ekman & Co. inte ett renodlat familjeföretag, utan hade delägare.³⁵ Den andra delägaren i företaget var grosshandlaren Henrik Ahrenberg (1835–1915) som avsåde sig sin del 1908.³⁶ Först 1908 blev Johan ensam ägare till Ekman & Co. och år 1918 trädde äldste sonen Carl in som delägare vid sidan av Johan Ekman och Olof Kjellström (1870–1930). Kjellström hade arbetat för firman sedan 1898.³⁷

Under Johan Ekmans tid som ledare för Ekman & Co., expanderade den transoceaniska marknaden, vilket innebar att de internationella förbindelserna med Ostasien förstärktes. Ekman & Co. grundade dotterbolag i Japan och Kina före första världskriget. Johan Ekman var också styrelseledamot och styrelseordförande i en rad föreningar och företag över hela Sverige.³⁸ Dessutom var han italiensk konsul i Göteborg under åren 1890–1910.³⁹

Det fanns flera entreprenöriella drag i hans ledarskap. Johan Ekman var en av grundarna bakom AB Svenska Ostasiatiska kompaniet år 1907 (styrelseledamot 1907–1918, ordförande 1916) och han var styrelseledamot i Svenska Amerika-Mexico Linien. Johan Ekman gick dock in i nya branscher med viss försiktighet. Ett oväntat initiativ ledde till förvärvet av Orrefors glasbruk 1913. Syftet var från början att få tillgång till den skog som medföljde bruksköpet, men konstnärerna Edward Hald (1883–1980) och Simon Gate (1883–1945) rekryterades till glasbruket och därmed inleddes en glansperiod för svensk glasdesign.⁴⁰

Utöver handelsverksamheten hade Johan Ekman politiska intressen.⁴¹ Det var inte ovanligt i början av 1900-talet att svenska industrimän var politiskt aktiva. Det var en tid då företagsledningsarbete kunde kombineras med politiskt engagemang på riksdagsnivå. Som riksdagsman representerade han Liberala samlingspartiet och han var riksdagsledamot i andra kammaren under åren 1906–1911 för Göteborgs stads valkrets. Därefter representerade Johan Ekman Älvsborgs läns valkrets i första kammaren under åren 1912–1919. Rent politiskt ansågs Ekman ha en ”liberal ståndpunkt utan att vara doktrinär”.⁴² Dessutom hade han flera uppdrag, bland annat som ledamot i bankoutskottet 1910–1919, där han drev frågor relaterade till näringslivet. Det innebar att Johan Ekman bodde i Stockholm under långa perioder. Han skaffade sig en våning på Strandvägen (Östermalm) som blev som ett hem för honom, ett hem där hustrun

Hedda sällan vistades. Det politiska arbetet innebar, enligt medarbetaren Birger Sörvik (1879–1978), att Ekmans engagemang i firman blev komplex i och med att han bodde halvårsvis i huvudstaden. Konkret resulterade det i att han delegerade arbetsuppgifter till sina anställda.⁴³ Det bör påpekas i sammanhanget att Johan Ekman också hade ett kulturintresse, vilket bland annat yttrade sig i hans engagemang som ledamot vid Göteborgs museum och som kassaförvaltare i Slottsskogsstyrelsen.

Släkten Ekman var allmänt respekterade i näringslivet. I samband med Johan Ekmans bortgång år 1919 skrev Göteborgsredaren Dan Broström ett telegram till Johans fru Hedda: ”Vårt land förlorar med Johan Ekman en av sina mest framstående män i vårt ekonomiska liv, vilken med ovanlig arbetskraft förenade en sällsynt älskvärd och nobel personlighet.”⁴⁴ Enligt bevarade dokument efterlämnade Johan Ekman vid sin död 1919 en förmögenhet på över 9 miljoner svenska kronor. I dagens penningvärde motsvarar det omkring 1,5 miljarder.⁴⁵ Efter hans död drevs familjeföretaget vidare av äldste sonen Carl Ekman och delägaren Olof Kjellström, som dog 1930.

De flesta familjeföretag genomgår olika faser beroende på verksamhetens storlek, omsättning och förmåga att hantera kriser, det gäller även Ekman & Co. I egenskap av änka fick Hedda Ekman ökat inflytande i firman genom sitt ägande. Ekman & Co. genomgick en kris under 1920-talet, rekonstruerades och ombildades till aktiebolag. Under 1920-talet blev Johan Ekmans svärson Johannes Hellner styrelseordförande i firman. De övriga svärsönerna Claes Piper, Henning Beyer och Folke Ramström involverades på olika sätt i familjebolagen. I synnerhet kom Orrefors glasbruk att spela en viktig roll för hela familjen då syskonen trädde in som ägare.⁴⁶ Under 1960-talet förlorade familjen Ekman kontrollen över ägandet i Ekman & Co., men trädde in på nytt som ägare under 1990-talet. Verksamheten kom åter i familjens ägo år 2006.⁴⁷

Genusordningen i familjeföretaget

Maktkoncentrationen inom familjeföretagen har bidragit till olika förutsättningar för kvinnor och män över tid. I de flesta familjeföretag valdes traditionsenligt den äldste sonen till vd-posten och

vanligen spelade döttrarna undanskymda roller utanför företagets styrelserum. Som företagsekonomen Annelie Karlsson Stider mycket riktigt har påpekat, har skildringar av familjeföretagande ofta varit genusblinda⁴⁸ och kvinnor är fortfarande underrepresenterade i näringslivet. I företagshistorien har i synnerhet fruar och döttrar avfärdats som bihang till männen. Den kanadensiska historikern Beatrice Craig menar att forskare bör gräva djupare i arkiven, ställa relevanta frågor till empirin och undersöka vilket förhållningssätt kvinnor hade till ekonomiska aktiviteter. Var de alltid maktlösa? Kunde genusordningen brytas i familjeföretaget? Under vilka former involverade sig kvinnor i familjeföretaget?⁴⁹ Upprätthållandet av separata sfärer (där män tillhörde den offentliga sfären och kvinnor den privata med hemmet i centrum) var ett sätt att markera distinktionen mellan manligt och kvinnligt. Biologiska skäl angavs till att kvinnor inte skulle sysselsätta sig utanför hemmet. De separata sfärerna var till stor del ett borgerligt fenomen, arbetarklassens kvinnor var ofta tvungna att arbeta. Kulten kring ”ängeln i hemmet” var inte endast ett viktorianskt ideal i England i slutet av 1800-talet, utan detta mönster kunde skönjas över stora delar av Europa. Att kvinnors liv kretsade kring hemmet fick konsekvenser för arbetsdelningen. Vissa sysslor och yrken blev manligt respektive kvinnligt kodade. Det bör dock påpekas att det är mer komplext än så, inte minst då vissa yrken som tidigare hade ansetts vara feminina kom att maskuliniseras.⁵⁰

I denna studie använder jag termen genus för att förklara sociala maktrelationer och jag undersöker relationer i en familj, där genus görs, formas och uttrycks.⁵¹ På så sätt kan jag problematisera teoretiskt hur kvinnor exkluderades och underordnades i näringslivet. Fokus är att analysera relationer, där individer och grupper interagerar. Sociologen Raewyn Connell konstaterar att genus är ”ett mönster i våra sociala arrangemang och i de dagliga aktiviteter eller praktiker som de arrangemangen styr”.⁵² Enligt Connell är genus ”mångdimensionellt”, det handlar om allt ifrån makt och sexualitet till arbete och identitet. Som en social struktur bör genus ställas i relation till exempelvis ålder, sexualitet och klass.⁵³ Teoretiskt kan genus förklara hur kvinnors position gradvis förändrades över tid samt varför kvinnor och i synnerhet döttrar inte hade samma möjligheter som söner i familjeföretagen.

Att undersöka ett familjeföretag eller en organisation utifrån genusperspektiv handlar om att belysa arbetsdelningen (utifrån förklaringar som hierarkier, underordning, inkomstskillnader, maktaspekter).⁵⁴ Teoretisk inspiration hämtas från mansforskningen för att förstå hur maskulinitet konstrueras och reproduceras i näringslivet och därigenom underminerar kvinnors möjlighet att bli ledare.⁵⁵ Förenklat avser maskulinitet egenskaper och beteenden som anses lämpade för män. Vad som uppfattades som maskulint har ofta kopplats till fysisk styrka, aggressivitet och virilitet. I näringslivet odlades ett nästan beständigt mansideal över tid, där individualism och framgång förkroppsligades i *the self-made man*.⁵⁶ En ledare skulle vara handlingskraftig, tävlingsinriktad, entreprenöriell och utstråla maskulinitet. Mäns handlingskraft ställdes mot kvinnors passivitet i en rad olika sammanhang.⁵⁷ Föreställningarna om vad som ansågs manligt respektive kvinnligt frammanade i sin tur uppfattningar om vad män respektive kvinnor kunde ägna sig åt. I näringslivet innebar det att mäns egenskaper förknippades med ekonomiska aktiviteter, medan kvinnans uppgift var att stödja mannen.⁵⁸ Givetvis fanns det också män som exkluderades om de inte uppfyllde kraven. Homosocialitet odlades i näringslivet, där traditionellt ”maskulina” män från borgarklassen föredrog att rekrytera andra ”maskulina” män från samma klass på grund av känslor av samhörighet.⁵⁹ Män från andra klasser, med en annan etnicitet och/eller sexualitet uppfattades som alltför avvikande. Generellt präglades näringslivet av stereotypa uppfattningar om kvinnor och män, där ett maskulint ledarideal genomsyrade organisationen/företaget.⁶⁰ Genusordningen i det typiska familjeföretaget byggde på inrotade principer om mäns och kvinnors könsbestämda uppgifter, där betalt arbete vanligen ställdes mot obetalt arbete.

I början av 1900-talet kunde kvinnor i familjeföretagen sällan fatta formella beslut rörande verksamheten så länge som deras make var ansvarig. Hustruns uppgift var att leda hushållet samt att vara en god maka och mor. Det var mannen som godkände/avgjorde hustruns eventuella inflytande. Det innebar ofta att hon förväntades stödja mannen i hans arbete utan att lägga sig i alltför mycket. Direktörshustrun hade i allmänhet god kunskap om affärsverksamheten, men det berodde på hur mycket information maken valde att ge henne.⁶¹

Män ansågs vara familjeförsörjare och fokuserade på verksamheten utanför hemmet. Kvinnor ansvarade för hemmet och skötte barnens fostran med hjälp av tjänstefolk.

Svenska kvinnors juridiska, ekonomiska och politiska rättigheter var begränsade i början av 1900-talet. De ekonomiska och juridiska restriktionerna innebar att kvinnor vanligen saknade möjligheter att utbilda sig och skaffa sig ett yrke. Rösträtt och ägandeförhållanden förändrades först under 1920-talet när en rad reformer som påverkade gifta och ogifta kvinnors vardag genomfördes.⁶² Några reformer hade dock genomförts tidigare. Ogifta kvinnor blev exempelvis myndiga 1858 och år 1845 fick kvinnor och män lika arvsrätt, med skillnaden att omyndiga kvinnor inte kunde förvalta sin egendom eller inkomst utan förmyndarens godkännande.⁶³ Giftna kvinnor stod under mannens förmyndarskap, vilket innebar att de inte förfogade rätten till sin egendom. Först i samband med att kvinnan blev änka var hon myndig och därmed blev hon också betrodd att sköta sin ekonomi. Giftna kvinnor blev myndiga år 1921 vid 21 års ålder i samband med att en ny äktenskapsbalk instiftades.⁶⁴ Den nya lagstiftningen gällde endast äktenskap som hade ingåtts efter 1920. De kvinnor som hade gift sig före 1920 hade mannen visst förmyndarskap över när det gällde ekonomin. Maken hade rätt att förvalta hustruns enskilda egendom om den hade förvärvats före 1921. Detsamma gällde hans rätt när det rörde deras gemensamma egendom.⁶⁵ Detta påverkade dock inte familjelivet i någon radikal mening, utan många kvinnor förväntades fortsätta sköta omsorgsuppgifter. Däremot öppnade det upp för en kvinnlig frigörelseprocess i samhället på längre sikt, som en konsekvens av att kvinnor fick ökade möjligheter att studera och arbeta. Det påverkade också konsumtionsmönstret i samhället. Men detta gällde inte alla kvinnor. Det förblev en klassfråga, eftersom fattiga kvinnor saknade möjligheter att ta sig fram i samhället.

I denna studie kan genus inte ensamt förklara kvinnornas ställning i företagarfamiljen. Det behövs kompletterande teoretiska redskap för att förklara positioneringar mellan människor. Forskarna Leonore Davidoff och Catherine Hall menar att ”gender and class always operate together”.⁶⁶ För att förstå kvinnors möjligheter att agera inom och utanför familjekretsen, måste man samtidigt reflektera över att deras ställning var annorlunda i förhållande till andra kvinnor i Sve-

rige. Främst var dessa kvinnor direktörsfruar, de var mödrar, döttrar och systrar i en ledande företagarfamilj och kunde därmed agera utifrån sin klassposition. Klass bör kopplas till ägande och tillgång till kapital, men det finns också andra underliggande dimensioner i klassbegreppet. Victoria Kelley menar att klass handlar om hur makt, status och kunskap förvärvas och fördelas.⁶⁷ För kvinnor och män i företagarfamiljer handlade det om att markera skillnad och distans mot andra grupper i samhället, genom att man identifierade sig med sin familjs kultur, livsstil och traditioner. Kapitalets betydelse var avgörande för vilka resurser en individ eller ett hushåll hade att tillgå. Det var svårt att ta sig in i den ekonomiska eliten i Sverige, inte minst att bli ingift i en dynasti.⁶⁸ Göteborgs elit tillhörde en regional krets, där förmögenhet, nätverk och social status spelade en avgörande roll för såväl kvinnorna som männen. Det förutsattes att kvinnor och män hade liknande bakgrund, där kapital i kombination med rätta kontakter var avgörande för äktenskap i societeten.

Barn med denna bakgrund hade ofta fostrats till en livsstil färgad av borgerlighetens idéer, där förmögenhet och klass skapade barriärer för utomstående. Borgarklassen var förvisso inte homogen under denna tidsperiod, utan den bestod av flera olika skikt. Det fanns dock en strävan och ett intresse kring vissa specifika inslag som gjorde att den borgerliga familjen associerades med specifika värdeord och intressen.⁶⁹ De framgångsrika familjerna i näringslivet umgicks inom en socialt avgränsad krets och hade vanligen en extravagant livsstil, där vissa markörer förenade dem med varandra.

Forskningsläge

Tidigare forskning om familjeföretag har främst fokuserat på ägande och generationsskiften i små och stora företagarfamiljer.⁷⁰ De senaste åren har alltfler svenska och internationella studier om företagande betonat vikten av genusperspektiv.⁷¹ Det öppnar upp för analys av familjelivet i näringslivets dynastier.⁷² Som företagshistorikern Angel Kwolek-Folland har påpekat är ”the very language of business history” genuskodat. Begrepp som exempelvis entreprenör associeras med män och manlighet.⁷³ Forskare har kritiserat företagshistoriker som under lång tid ignorerat kvinnliga aktörer i näringslivet, eftersom de inte har

passat in i de begrepp som har kännetecknat eller tillskrivits manliga företagare.⁷⁴ Men som Rocio Martinez har påpekat, har kvinnor på olika sätt bidragit till familjeföretagets verksamhet.⁷⁵ Studier har dock visat att kvinnor ofta fastnade i traditionella kvinnliga sysslor kopplade till obetalt och emotionellt arbete i familjeföretaget.⁷⁶

Ett pionjärarbete inom forskningsfältet är *Ladies of the Leisure Class* av Bonnie G. Smith som handlar om franska direktörsfruar. Hon lyfter fram hur kvinnor genom reproduktion skapade sig roller i familjeföretaget.⁷⁷ Den brittiske företagshistorikern Andrew Popp har på ett intressant sätt vävt samman känslor och företagande i en mikrostudie av företagaren John och hans hustru Elizabeth Shaw, verksamma i 1850-talets England. Studien visar hur familjelivet utgjorde en drivkraft för själva företagandet.⁷⁸

De flesta företagsekonomiska studier har utifrån nutida exempel granskat kvinnors karriärmöjligheter inom de små familjeföretagen. Bland annat har studier visat att kvinnor än i dag har begränsade möjligheter inom familjeverksamheten.⁷⁹ När det gäller de stora dynastierna har döttrarna först i modern tid uppmärksammats som ledare. Studier har visat att föräldrars inställning till döttrars karriärvägar än i dag spelar en viktig roll för deras möjligheter att nå toppen. De patriarkala tankemönstren har försvårat för kvinnor att ses som kompetenta ledare. Ofta har man skylt på döttrarnas bristande intresse eller ignorerat deras planer att göra karriär inom företaget. Fortfarande väcks medias intresse när en dotter efterträder fadern i ett familjeföretag och när en son inte gör det.⁸⁰

Vad beträffar barn i familjeföretag har mycket skrivits i biografier och självbiografier om enskilda familjeföretagares upplevelser av barndomen. Mer sällan problematiseras minderåriga barns förhållnings-sätt till familjeföretaget i vetenskapliga studier.⁸¹ En orsak kan vara att det saknas källmaterial om barns upplevelser i företagarhuset. De flesta skildrar sina barndomsminnen som vuxna.⁸² Traditionellt har företagshistorisk forskning fokuserat på successionsordningen när de vuxna barnens position har skildrats i familjeföretaget. Förberedelserna inför framtiden har dock börjat långt tidigare under barndomen i företagarhusen. Det handlade många gånger om att förvärva tyst kunskap och socialiseras in i företagsmiljön.⁸³ Successionsordningen i familjeföretag har som tidigare forskning konstaterat

inte alltid varit självklar, även om den äldste sonen ofta prioriterades.⁸⁴ Barnets upplevelser av företaget är relevant för att öka kunskapen om hur barn involverades i verksamheten från en tidig ålder. De svenska empiriska exemplen i denna studie kan bidra till att öka kunskapen om mäns och kvinnors olika förutsättningar i ett familjeföretag.

Metodologiska reflektioner

I det följande presenteras studiens metodologiska och källkritiska överväganden. I korta drag redogörs för källmaterialets innehåll och omfattning liksom hur materialet har avgränsats.

Källmaterial och källkritik

Familjen Ekman har efterlämnat en imponerande samling källor. Antalet brev och dagboksinslag rör sig om hundratals. Jag har främst använt de kvinnliga familjemedlemmarnas bevarade material. Döttrarna Hedvig, Agnes, Sigrid och Birgit Ekman uppmuntrades att skriva kontinuerligt sedan de var barn och det är huvudsakligen genom deras brev och dagböcker som vi kan ta del av vardagslivet.

Framför allt har tre arkiv använts. Det första är Agnes och Johannes Hellners familjearkiv. Agnes förde dagbok från tidiga tonåren till ålderdomen. Hennes make, justitierådet och sedermera Sveriges utrikesminister Johannes Hellner var engagerad i Ekman & Co. Arkivet består av 11 hyllmeter handlingar och finns på Riksarkivet i Stockholm. Det andra arkivet, som också befinner sig på Riksarkivet, är Agnes Hellners f. Ekman släktarkiv, vilket omfattar 2,5 hyllmeter och sträcker sig över perioden 1790–1979. Båda dessa arkiv kräver tillstånd. Det tredje arkivet är Hedda Ekmans arkiv vid Göteborgs universitetsbibliotek, som omfattar 31 volymer. Materialet berör främst åren 1881–1929.

Samtliga tre arkiv har bevarat dagböcker, kalendrar, korrespondens, utgivna manuskript, privata anteckningar, reseskildringar, brev, almanackor, menyer, fotografier och tidningspress. Här ingår material från både kvinnor och män i familjen Ekman. Materialet är oftast på svenska, men det förekommer korrespondens på engelska. Ett fåtal brev är skrivna på maskin. Handstilarna är läsvänliga, men

påverkas av bläcket och papprets kvalitet. I en del fall har texten tagit mer utrymme, vilket gör att datum på vissa brev är oläsliga. Hedda och Johan Ekman införde en du-reform inom familjen i slutet av 1890-talet och Hedda belönade barnen med 25 öre om de följde denna nya reform. Själv skulle hon ”plikta” om hon använde de förbjudna orden ”hon” och ”han”. De inledde med en prövovecka och när den var över duade familjemedlemmarna varandra.⁸⁵

Brev

Breven ger inte enbart glimtar av vardagsliv. Upplevelser, händelser och meningsutbyten är också av relevans för att förstå interaktionen mellan olika aktörer i företagarfamiljen.⁸⁶ Metodologiskt är det viktigt att inte romantisera det förflutna eller att göra aktörerna till upphöjda figurer. Genom källmaterialet synliggörs baksidan av den så kallade borgerliga idyllen.⁸⁷ Klasskillnader avspeglades i en tid färgad av stora inkomstskillnader mellan människor. Familjen levde nära inpå tjänstefolk som utförde såväl omsorgsarbete som hushållsarbete. Sammanhållningen inom familjen Ekman var utåt sett stark. Om Hedda Ekman var alltför sjuk för att skriva hjälpte en av döttrarna henne.⁸⁸ Att leda företag förutsatte tillit inom familjen, liksom tålamod med plötsliga avbrott på grund av resor, utlandsvistelser, sena middagar eller affärsförhandlingar och arbete.

Företagshistorikern Andrew Popp som har analyserat brev mellan företagarparet Shaw menar att det förekom att företagsamma familjer var beroende av brevskrivandet på flera plan, något som stämmer överens med familjen Ekman.⁸⁹ Det var en kärlekshandling att få klä sina tankar i ord, att kommunicera med den andra parten och få dennes respons. När Hedda Ekman kontaktade sina döttrar skrev hon att breven nyttjades för att ”få tala” med dem var och en.⁹⁰ Hedda skrev till dottern Agnes: ”Här komma nu mammans kråkfötter sprattlande iväg igen och lämna dig inte ifred å själfva söndagsmorgonen.”⁹¹ Brevet fungerade som ett sätt att föra en dialog med en anhörig. I de fall där en familjemedlem inte besvarade brev, skickade man vykort eller brev för att påminna om sin existens. Agnes konstaterade i brev till brodern Albert att ”[e]ftersom du fortfarande inte skrifer, får jag väl göra det”.⁹² Den tid som investerades i brevskrivande visar

hur viktigt det var för kvinnorna att utbyta tankar sinsemellan och för att hålla ihop familjen. Familjen nyttjade brevskrivandet som ett sorts hantverk. Martin Lyons argumenterar för att historiker bör undersöka vad brevskrivande betydde för män respektive kvinnor, hur de uttryckte sig och strukturerade sina narrativ på olika sätt.⁹³ Ofta förekom två former av skrivande. Den privata och familjära brevformen vände sig till någon man kände. Den formella brevformen vände sig till myndigheter, företag eller personer som man behövde kommunicera med. Breven anpassades efter vem som var mottagare och avsändare, beroende på om de var släkt, vänner eller ytligt bekanta.⁹⁴ Brevskrivarens ålder spelade en viktig roll, i synnerhet om det var barn som skrev brev till andra barn eller till vuxna. Jargongen mellan syskon var inte lika tillrättalagd som i relationen mellan föräldrar och barn. Om skribenten var kvinna och skickade brev till en man eller vice versa fanns uttalade regler för hur man skulle skriva till varandra. Det var också av vikt att kunna känna tillit till varandra. Agnes skrev till sin bror Carl att han inte fick visa hennes brev för någon. ”Stackars dej när du kommer hem om du gjort det”, tillade hon.⁹⁵ I ett annat brev skrev hon: ”Lofva att inte visa mitt bref för någon, som alltid Albert gör.”⁹⁶

Enligt Andrew Popp var brev ofta ett substitut vid någons frånvaro. Det gick inte att se den andra partens ansiktsuttryck eller kroppsspråk, men omtanke och känslor kunde uttryckas i synnerhet mellan makar.⁹⁷ Brev var den enda möjligheten till kommunikation mellan två personer som inte kunde nå varandra på annat sätt. Distansen mellan människor skapade längtan eller förtvivlan, men också förväntningar inför framtiden. Jag har använt brev där privata ämnen delas, ämnen som kanske var menade för enbart en person. Det kan upplevas som utlämnande, i synnerhet när det gäller kärleksbrev där utbytet mellan två personer byggde på tillit.⁹⁸ I de fall där det behövs kommer brevmaterialet att citeras.

Dagböcker

I den svenska borgarklassen, liksom internationellt, var dagboks-skrivande en viktig syssla för kvinnor.⁹⁹ Dagböcker författade av borgerlighetens flickor är i allmänhet, som Anthony Fletcher har

konstaterat, fulla av detaljer rörande familjelivet. Fletcher, som har studerat den brittiska elitens dagböcker, nämner att flickor ofta skrev om umgängesliv, människor och djur, medan pojkar gärna skildrade aktiviteter som jakt och idrott, något som förknippades med fysisk manlighet.¹⁰⁰ Fletcher menar att dagboken spelade rollen som en ”kär vän”, där det egna jaget blev interaktivt. De flesta unga flickor och pojkar från eliten visste att de var födda till en viss ställning i samhället, att de kom från en familj med status. Som Fletcher har påpekat talade det övre skiktet inte explicit om klass, men det fanns med i deras medvetande.¹⁰¹

Jag har använt främst två typer av dagböcker i denna studie. Den ena typen av dagbok var avsedd för en publik och den andra författades av privata skäl. Hedda Ekman publicerade tre volymer av sina dagboksanteckningar som hon själv hade redigerat. De tre volymerna har titeln *Familjen Johan Ekmans krönika* och kan ses som självbiografiska anteckningar i urval. Krönikan behandlar åren mellan 1881 och 1922 och sammanställdes 30 år senare. Krönika är kanske den mest lämpliga beteckningen för denna svit, inte minst då volymerna innehåller utdrag av brev och anteckningar författade av andra familjemedlemmar. Den fjärde och sista delen av krönikan utgavs postumt av Johan och Hedda Ekmans yngsta dotter Birgit Ramström. Boken publicerades i början av 1970-talet, det var en sammanställning av Heddas manus och behandlade de sista åren av hennes liv från 1923 till 1928. Birgit renskrev moderns manus på uppmaning av övriga släktingar. Avsikten med krönikan var att bevara minnen inom familjen och att ge exempel på ”vårt glada familjeliv” och ”vår sammanhållning”.¹⁰² Ramström betonade att läsaren av krönikan skulle få ta del av den ”kärlek” som modern utstrålade gentemot sina barn och barnbarn. Det var även en markör för hur viktig familjen ansågs vara i det framväxande industrisamhället.

Källkritiskt kan det nämnas att krönikan främst skildrar de ljusa sidorna av familjelivet. Samtidigt är det intressant att familjen Ekman gick med på att offentliggöra delar av sitt familjeliv för utomstående läsare. På så vis är denna krönika unik i jämförelse med andra företagarfamiljers något återhållsamma attityd till allmänheten. Enligt Hedda skrev hon krönikan för att bevara minnet av maken Johan ”åt kommande släkten”.¹⁰³ Krönikan skildrar främst vardagen, inte

reflektioner om företaget. Det är en närmast unik skildring av den förmögna borgarklassens livsstil. En tillvaro där läsaren förvisso får ta del av möten med olika människor, men kanske främst möter personliga detaljer om sjuka barn, skolgång och familjeliv. En viktig poäng är att negativa känslor, händelser och upplevelser hamnar i skymundan. I krönikan framställs Johan Ekman som familjens mittpunkt. Det var dock privatmannen och familjefadern som porträtterades, inte främst entreprenören och industrimannen.

Utöver krönikan förde Hedda Ekman privata anteckningar och andra noteringar under dagboksliknande former i sina almanackor och dessa finns bevarade i arkivet i Göteborg. Noteringarna var förmodligen inte avsedda för en publik och innehåller därför mer kritiska reflektioner. I arkivet finns också ett omfattande utgivnet manus (handskrivet och även maskinskrivet) med Heddass självbiografiska reflektioner som är användbara som kontext till hennes uppväxt. Ytterligare manus berör reflektioner om hennes svärföräldrar, hennes vistelse i Bournemouth och diverse noteringar om familjen. De flesta anteckningar är handskrivna.

De övriga dagböckerna, de som är arkiverade vid Riksarkivet, är inte redigerade utan det rör sig om flera volymer från år 1900 till 1930.¹⁰⁴ Dessa dagböcker författades kontinuerligt av den näst äldsta dottern Agnes Ekman. Hedda uppmuntrade ständigt Agnes att skriva: ”Du bör skriva dagbok, Nanne lilla, gör du inte det i vinter?”¹⁰⁵ I en artikel i *Historisk Tidskrift för Finland* kommer jag och Stina Malmén fram till att Agnes tidiga dagboksanteckningar bär på en avsaknad av negativa känslor.¹⁰⁶ Det gäller inte minst Agnes Ekmans tidiga dagboksnoteringar under barn- och ungdomsåren. Det skulle kunna bortförklaras med att dagböckerna användes som kalendrar, där endast viktiga händelser registrerades och kommenterades. Överlag är dock beskrivningar av glädje och sorg mycket olika, inte minst när det gäller känsloläget. Dödsfallen registrerades i de tidiga dagböckerna som viktiga händelser, men omgavs sällan med känslor. Till exempel skriver Agnes om sin skolfrökens bortgång på följande sätt: ”Fröken Holmström dog 9 dec 1901” eller ”På fröken Holmströms begravning” den 11 dec 1901. Ibland var noteringarna mer exakta. Den 1 februari 1901 skriver Agnes att farmors bror ”grefve Albert Ehrensvärd dog kl 15.15 e.m. på Tosterup”.¹⁰⁷ När farfadern avled den 21 februari 1900